

«Тасдиқ мекунам»

Ректори Донишгоҳи давлатии

Хӯҷанд ба номи академик

Рӯзбонӣ Бафуров

Доктори илмҳои таърих,

профессор

Чӯразода Ч.Ҳ.

27-уми сентябрисоли 2019-ум

Тақриз

ба рисолаи номзадии Саидова Ҷамила Сибгатуллоевна таҳти унвони

“Диалектизмҳо ва хусусиятҳои услубии онҳо дар асарҳои А.Самад”,

Душанбе, 2019, -176 с.

Дар забоншиносии тоҷик масъалаи саҳми адибон дар такомули таркиби лугавии забони адабии тоҷикӣ аз ҳисоби ворид намудани аносирӣ гӯишии гӯшнавозу рӯхнавози собиқаи кӯхан дошта то ҳол басо кам омӯхта шудааст. Аз ин ҷиҳат мавзӯи рисолаи номзадии Саидова Ҷамила Сибгатуллоевна мубрам ба шумор омада, он метавонад барои таълифи ин гуна пажӯхишҳои илмӣ дар асоси осори дигар аҳли адаби тоҷик ҳамчун замина хидмат намояд.

Рисолаи мазкур, тавре ки аз мутолиаи он бармеояд, аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи осори таҳқиқӣ иборат аст.

Дар муқаддима муаллифи рисола дар бораи мубрамии масъалаи мазкур, дараҷаи омӯзиши мавзӯъ, мақсаду вазифаҳои тадқикот, усули пажӯхиш ва сарчашмаи маводи фактологӣ, навоварии он, аҳамияти назариву амалии рисола, нуктаҳои ба химоя пешниҳодшаванда, коркарду татбики натиҷаҳои кор мuloхizaronӣ кардааст.

Боби якуми рисола «Зарурати истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадӣ» (с.15-62) номгузорӣ шуда, дар фаслҳои он муаллифи рисола масоили марбут ба истифодаи воҳидҳои лугавии гӯширо баррасӣ кардааст.

Фасли аввали боби нахуст «Мафхум ва хусусиятҳои диалектизмҳо» ном дошта, муаллифи рисола кӯшиш ба ҳарҷ додааст, ки вижагиҳои диалектизмҳо, дорои изоглосс будани онҳо, дар доираи ин ё он шеваю лаҳча амал қарданашон, аз маҳалле сар задан ва дар маҳалли дигар қатъ гардидани онҳо, мавҷуд набудани диалектизми дар тамоми ҳавзай густариши забони миллӣ интишорёфта, тафовути диалектизмҳо аз вожаҳои умуниҳалқӣ, вижагии муҳими диалектизмҳо шинохта шудани интишори локалии онҳо, дар ду ҳолат мавриди омӯзиш қарор гирифтани диалектизмҳо (таҳқиқи луғати лаҳча ва таҳлили забони асари бадеӣ), ҳамчун категорияи маҳсуси назарӣ ҳисобгардии диалектизмҳо ҳам дар лаҳчашиносӣ, ҳам услубшиносӣ, фарқи вазифаи диалектизмҳо дар лаҳча аз асари бадеӣ, диалектизм маҳсуб нашудани на ҳама унсурҳои лексикую грамматикии лаҳҷаҳо, дар забон хусусияти муҳталиф зохир кардани диалектизмҳо, доро будани онҳо ба хусусияти номинативӣ ва коммуникативӣ, истифодаи онҳо дар асари бадеӣ барои ба ҳонанда дастрас гардидани моҳияти ҳаёт, дар ду ҳолат ба забони адабӣ воридшавии онҳо, мавридҳои пайдо гардидани эҳтиёҷ ба истифодаи онҳо дар асари бадеӣ, дар давраи рушди миллат маҳдудгардии фаъолияти диалектизмҳо дар нутки аҳолӣ, интихобан гирифтани унсурҳои меъёрбоби лаҳча ба забони адабӣ аз ҷониби аҳли адаб ва ба ин васила ганигардии таркиби луғавии забони адабӣ, роҳҳои ба забони адабӣ роҳёбии аносирӣ лаҳҷавӣ, ду зинаи вуруди онҳо ба забони меъёр, се навъи диалектизми дар забони адабӣ мавқеъпайдокунанд (1 диалектизмҳои дар ифодаи ашёи рӯзгор истифодашаванд; 2 онҳое, ки дар забони адабӣ муродиф надоранд; 3 онҳое, ки аз нигоҳи бадеият ва нафосату фасоҳат аз муродифҳои адабии ҳуд боло меистанд) ва м. инҳоро мавриди тадқик қарор дихад.

Дар фасли дуюми боби аввал ҳелҳои диалектизм баррасӣ шуда, муаллиф таъкид менамояд, ки ин навъи вожаҳои забон аз рӯи як вазифа амал намекунанд, яъне агар онҳо дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ вазифаи муқобилгузориро дар байни лаҳҷаҳои як забон ва гӯишҳову забони адабӣ

бар дүш дошта бошанд, пас дар асарҳои бадей вазифаи маҳсуси услубиро ичро менамоянд. Дар ҷараёни пажӯҳиш Сайдова Ҷ. С. тақсимбандии мухаққикон В.Н. Прохоров, Н.М. Шанский, М.И. Фомина, А.В. Калинин, Ҳ.Рауфов, Т.Максудов, Ҳ.Маҷидов, Ш. Раҳимова ва дигаронро ба риштаи таҳлил кашида, ба бардоште расидааст, ки аз байни дастабандии суратгирифта таснифоти аз тарафи олимони рус В.Н. Прохоров, М. И. Фомина ва мухаққикони тоҷик Ҳ.Маҷидов, Ш. Раҳимова анҷомёфта нисбатан мукаммал менамояд.

Фасли сюмро унвонҷу ба масъалаи вазифаи диалектизмҳо дар асарҳои бадей бахшида, дар натиҷаи таҳлили маводи дар даст доштааш ба натиҷае расидааст, ки ин гурӯҳи аносирӣ лугавӣ дар осори бадей вазифаҳои зайл: таъмини фардияти нутқи персонаж, таъмини хусусиятҳои маҳаллии тасвир, таъмини ҷиҳатҳои эстетикии асарро доранд. Лозим ба таъкид аст, ки муаллиф ба хотири боъзтимод баромадани андешаҳои хеш роҷеъ ба ҳар қадом вазифаи чунин дастаи унсурҳои лугавӣ шоҳиди фаровонеро бо зикри ҷумлаҳо аз осори А. Самад овардааст.

Фасли чорум ба қоидаҳои истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадей бахшида шуда, муаллиф аз таҳлили корбурди ин дастаи қалимаҳо ба хулосае омадааст, ки чунин навъи ҷиҳат бояд ба ҳадафҳои эҷодии нависанда мувоғиқу созгор бошанд, онҳо бояд афкори адіб ва ҳодисаҳои тасвиршавандай асарро пурра, аниқ ва равшан ифода намоянд, ба ҳонанда аз ҷиҳати маъно, услугуб ва тобишҳои маъноиву услугубӣ мағҳум бошанд.

Роҳҳои шарҳу баёни диалектизмҳо дар асари бадей масъалаи фасли оҳири рисола ба шумор омада, дар ҷаҳор зерфасли он талоши нависандагон, ба хусус А.Самадро дар хусуси воситаҳои ба ҳонанда мағҳум гардонидани маънои қалимаҳои лаҳҷавии истифодашуда дар бар мегирад. Аз таҳлил ва муқоисаи ин навъи унсурҳои лугавӣ муаллифи рисола ҷаҳор роҳи корбурди аносирӣ гӯиший (ҷиҳатои гӯишии ба шарҳ ниёзнатошта, маънидоди онҳо тавассути муодилҳои ҳамафаҳмашон,

зикри онҳо дар қавсайн ё нохунак, тавзехи онҳо дар бахши эзоҳоти асар)-ро дар осори адібон, аз чумла А.Самад ошкор намудааст.

Боби дуюми рисола «Диалектизмҳои лексикии хосса дар асарҳои Абдулҳамид Самад» номгузорӣ шуда (с.63-136), ба масъалаи истифодаи мохиронаи А.Самад аз дороии вофири дар таркиби лугавии забон қабат ба қабат ҷойдошта бахшида шудааст.

Сайдова Ҷ.С. дар зерфаслҳои фасли нахусти боби тазаккурёфта диалектизмҳои лексикии фарохистеъмолро ба риштаи таҳлил кашида, онҳоро аз нигоҳи мухтаво ба диалектизмҳои лексикии хоссаи предметӣ ва гайрипредметӣ чудо намудааст ва навъи дуюмро, дар навбати худ, ба диалектизмҳои сифатӣ, феълӣ ва зарфӣ дастабандӣ кардааст. Баъдан унвонҷӯ дар зерфаслҳои фасли дуюми ин боб низоми фавқуззикри таҳлилро пеш гирифта, аносирӣ гӯишии маҳдудистеъмолро ба навъҳои предметӣ ва гайрипредметӣ гурӯҳбандӣ намудааст ва хели дуюмро, дар навбати худ, ба сифатӣ, феълӣ ва диалектизмҳои дорои мағҳумҳои савол, тасдик ва эҳтимол чудо намудааст. Аз нигоҳи маъною мухтаво мухталиф будани диалектизмҳои лексикии фарохистеъмоли предметӣ ба муаллиф имкон додааст, ки онҳоро ба аносирӣ гӯишии исмии ифодакунандай муносибати хешутаборӣ, мағҳумҳои абстракт; сифатии ҳолат ва хислатро фарогиранда, хусусияти ҷонварҳоро фаҳмонанда, аломати ашёи мухталифро дарбаргиранда; вожаҳои феълии соҳтори гуногундошта (садда, сохта, таркибии номӣ); калимаҳои мағҳуми зарфӣ дошта (зарфҳои тарзи амал, миқдору дараҷа) дастабандӣ намояд.

Низоми фавқи таҳлилро Сайдова Ҷ.С. дар мавриди диалектизмҳои лексикии хоссаи маҳдудистеъмол низ идома дода, навъи предметиро аз назари маъно ба номи дарахту алафҳои худрӯй, узвҳои биологии инсон, анвои ҳашарот, вожаҳои мансуб ба ҳолати инсон, истилоҳоти марбут ба қишоварзӣ, истиқоматгоҳ ва м. инҳо чудо кардааст.

Ҳамин усули таҳлил ҳангоми баррасии диалектизмҳои лексикии хоссаи гайрипредметӣ низ пеш гирифта шуда, муаллиф онҳоро ба сифатӣ, феълӣ (садда, таркибии номӣ), зарфӣ (зарфҳои тарзи амал, миқдору дараҷа,

холат) ва аносир илгавии ифодакунандаи тобишҳои маъноии савол, тасдиқ, эҳтимол гурӯҳбандӣ кардааст.

Аз таҳлили чунин навъҳои диалектизмҳо унвонҷӯ ба бардоште расидааст, ки аз байни онҳо аз ҳама беш А. Самад диалектизмҳои лексикии хоссаро мавриди истифода қарор додааст. Сабаби фаровонии корбурди чунин хели аносир гӯиширо муаллиф дар он мебинад, ки онҳо барои ифодаи мақсад бо шаклҳои муҳталифи сухан ба адаб имконоти хуб фароҳам овардаанд ва дигар ин ки онҳо дорои обуранги зиёди бадеӣ ва тобишҳои гуногуни маъноию услубӣ ҳастанд.

Унвонҷӯ дар натиҷаи таҳлили корбурди ин гуна калимаву ифодаҳо, қиёси онҳо бо осори дигар аҳли адаби тоҷик нишон додааст, ки А. Самад дар бобати истифодаи чунин унсурҳои лугавӣ ҳамон равишеро идома додааст, ки онро С. Улугзода, Ҷ.Икромӣ, Р. Ҷалил ва дигарон бо сарварии устод С. Айнӣ пеш гирифта буданд.

Боби сеюми рисола «Диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ ва этнографӣ дар асарҳои Абдулҳамид Самад» (с. 137-164) ном дошта, он шомили ду фасл аст. Моҳияти фасли аввали ин боб ҳамин аст, ки дар осори нависанда А. Самад дар радифи унсурҳои гӯишии лексикии хосса инчунин онҳое ба мушоҳида мерасанд, ки онҳо аз лиҳози шакл аз қаринаи адабияшон тағовуте надоранд, фарқашон танҳо дар ин аст, ки дар шеваю лаҳҷаҳои алоҳида дорои маъноҳои хосса гардидаанд. Тибки шарҳу маънидоди муаллиф, ин гурӯҳи вожаҳо, ки дар осори бадеӣ, ба ҳусус асарҳои А. Самад чун василаи тасвир гоҳ-гоҳ ба кор рафтаанд, аз ҳамгунҳои меъёрияшон зуҳур кардаанд, байни маънои нахусту баъдии онҳо ҳеч робитае ба назар намерасад, бархе аз онҳо бо унсурҳои меъёри аз нигоҳи овозӣ тасодуфанд шабоҳат пайдо намудаанд.

Масъалаи диалектизмҳои этнографӣ, ки дар замири ин гуна вожаҳо осоре аз ҳусусиятҳои этникую эстетикиӣ, фарҳангӣ, психологӣ, моддию маънавии мардум қабат ба қабат аз аҳди бостон то имрӯз нуҳуфта мондааст, мавзӯи баҳси фасли дуюми боби номбурда қарор гирифтааст. Муаллиф таъкид мекунад, ки зуҳури онҳо дар лаҳҷа ба тарзи зист,

рӯзгордорӣ ва фаъолияти соҳибони лаҳҷа иртибот дошта, онҳо акси садое аз рӯзгор, орзую ҳавас, гаму андӯҳ, шодию суурӯр, бурду боҳти мардуми маҳалҳои алоҳида ба шумор мераванд. Чунин калимаҳо низ аз нигоҳи маъно ягона набуда, бархе дар ифодай номи матоъ ва навъҳои либоси мардонаву занона, маросимҳо, ашёи мансуб ба иддае аз ҳайвоноти хонагӣ, анвои нон ва ҳӯрок, васоити ороиши занҳо, ашёи рӯзгор, истилоҳоти соҳаи кишоварзӣ ва м. инҳо мавриди истифода қарор доранд. Муаллиф дар ҷараёни таҳлили ин навъи аносирӣ лугавӣ дуруст қайд мекунад, ки ин ғурӯҳи диалектизмҳо то ҳол ба таври густарда аз доираи пажӯҳиш берун мондааст.

Ба ин тариқ, Саидова Ҷ.С. аз ичрои вазифаҳои дар назди хеш гузашта баромадааст. Муаллиф аз осори А. Самад маводи фаровонеро гирдоварӣ намуда, дар заминаи онҳо мавридҳои корбурди ин гуна аносир ва нақши онҳоро дар тасвири ҳодисаву воқеот бо зикри мисолҳои мушахҳас ба таври равshan нишон додааст. Дар натиҷаи қиёси чунин калимаҳои осори А. Самад бо лаҳҷаҳои муосирӣ тоҷикӣ Саидова Ҷ. С. ба ҳулосае омадааст, ки дастае аз онҳоро наметавон дар лугатномаҳои гӯиший пайдо кард.

Дар ҳар се боби рисола дар радифи вожаҳои лаҳҷавии гузаштai на он қадар дур дошта вучуди онҳоеро низ дар осори А. Самад ба қайд овардааст, ки дорои таърихи басо қуҳан буда, бо мурури замон таҳти омилҳои айниву зеҳнӣ аз нигоҳи зоҳир ба таҳаввулоти муайян дучор гардидаанд.

Дар ҷараёни пажӯҳиш унвонҷӯ аз асарҳои олимони ватаниву ҳориҷӣ, амсоли А.В. Калинин, М.И. Фомина, О.И. Блинова, В.С. Растворгуева, А.Л. Хромов, М. Эшниёзов ва дигарон иқтибоси заруриро зикр намуда, бо онҳо ба баҳс медарояд ва бурду боҳти андешаҳои эшонро бо овардани далелҳо сабит менамояд.

Аз таҳлили гузаштаву имрӯзai чунин вожаҳо Саидова Ҷ.С. ба бардоште расидааст, ки дар ҷараёни инкишофи таърихии худ баъзе аносирӣ гӯиший

имкони дар як фосилаи муайян хусусияти меъёрӣ пайдо намудан доранд, аммо бархеи дигар ҳамвора дар мақоми диалектизм бοқӣ мемонанд.

Лозим ба ёдоварист, ки андешаронихои муаллиф дар хусуси аз ҳудуди як лаҳча берун шуда, то шеваҳои алоҳидаро убур намудани хиссае аз вожаҳо ва ареали интишори забони миллиро фарогирии онҳо, мавридҳои ҳам дар нутқи персонажҳо, ҳам баёни нависанда истифода шудани ин гуна қалимаҳо, иқтидори забони меъёриро таъмин карда тавонистани аносирӣ гӯишӣ, рисолати адиб дар мавриди шакли дурусти вожаҳои лаҳҷавиро дарёфт карда, мавриди истифода қарор доданаш, накши унсурҳои грамматикӣ дар дигаргунии маънои айни як унсури лугавӣ, фардияти нутқи персонажро таъмин карда, оҳанги ҳалқӣ-гуфтугӯиро қувват бахшидани вожаҳои лаҳҷавии маҳдудистеъмол, ба як минтақаи алоҳидаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ тааллук доштани онҳо, баръакси диалектизмҳои лексикии хосса аз тароват ва маъноҳои иловагию ҷилоҳои услубӣ маҳрум будани этнографизмҳо диккатро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар хулоса (с. 165-169) муҳимтарин бардоштҳои аз таҳлили ин масъала бадастомада дар шонздаҳ банд зикр гардидааст.

Лозим ба ёдоварист, ки ҷанбаи илмии рисола қавӣ буда, муаллиф дар таълифи рисолаи хеш осори таҳқиқии зиёди муҳаққикони ватаниву ҳориҷиро мавриди истифода қарор додааст.

Дар рисолаи мавриди такриз дар радифи мухассаноти фаровон баъзе нуктаҳои баҳсталаб ба мушоҳида мерасанд, ки ислоҳи минбаъдаи онҳо, ба пиндори инҷониб, боиси болоравии ҳусни рисола ҳоҳад гардид:

1. Дар рақамгузории мундариҷа ва фаслҳои доҳили рисола иштибоҳ ба назар мерасад.

2. Дар зикри асли баромади бархе аз қалимаҳо муаллиф ба галат роҳ додааст. Масалан, вожаи қанд мансуб ба забони арабӣ дониста шудааст, ки дуруст нест (с.61). Асли қалимаи мазкур ҳиндӣ буда, баъди вуруд ба забони арабӣ гунаи муарраби қандро гирифтааст.

3.Муаллифи рисола муродифи шимолии хушдомани лахчаҳои ҷанубиро *модаршӯй*, *модарарӯс* ҳисобидааст (с.72). Бояд гуфт, ки дар лахчаҳои шимолӣ муродифи *хушдоман* вожаи қайно аст.

4.Саидова Ҷ.С. калимаҳоеро, чун *мастак* (як навъи тут), *шӯҳак* (навъи гандум) ба диалектизмҳои сифатӣ мансуб медонад, ки галат аст (с.125).

5.Муаллиф диалектизмҳои *торс* (якбора, ногоҳ), *ҳай* (ниҳоят, беҳад), *бафурҷа*, *ашк* (дандони ашк), *гичим*, *қарс* (номи рӯймолҳои занона), *нонтарӣ* ва амсоли инҳоро танҳо хоси лаҳчаҳои ҷанубӣ ба шумор меорад (с.127, 141, 145, 156). Ёдовар бояд шуд, ки чунин аносирӣ лугавӣ дар дигар лаҳчаҳои тоҷикӣ низ мустаъмаланд.

6. Соҳиби рисола ҳангоми таснифи бархе аз диалектизмҳои осори А. Самад ба як иштибоҳи дигар роҳ додааст, яъне ў вожаҳоеро, мисли *дастабеларо* дар як маврид ба диалектизмҳои лексикии хоссаи гуногунмаъно мутааллик мешуморад (с.78, 82), дар ҳолати дигар айни ҳамин калима ҳамчун диалектизми этнографӣ муаррифӣ мешавад (с.147-148).

7.Дар рисола галатҳои имлойӣ, китобат ва услубӣ ба мушоҳида мерасанд (ниг. с.5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 23, 29, 30, 36, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 60, 61, 69, 70, 71, 78, 79, 80, 90, 94, 102, 122, 123, 135, 137, 146, 147, 148, 149, 152, 155, 160, 164, 166, 170, 171, 175...).

8.Муаллиф ҳангоми мураттаб намудани феҳристи адабиёти истифодагардида дар зикри осори таҳқиқии истифодашуда ба иштибоҳ роҳ додааст: ҷилди асарҳо ҳар ҳел омадаанд (с.170), усули зикри ному насаби муаллифон бо низоми ягона тазаккур наёфтаанд (с.170), тарзи ҳронологии зикри асарҳои илмии як мухаққиқ риоя нашудааст (с.170-171), номи бархе осори илмӣ галат аст (с. 171, 175), тартиби алифбоии баъзе адабиёт вайрон шудааст.

Чунин эродҳо ҷузъӣ буда, ҳаргиз ба сифати рисола таъсир намерасонанд.

Мазмуну муҳтавои рисола бо фишурдаҳои он, ки ба ду забон: тоҷикӣ ва русӣ таълиф гардидаанд, мувоғиқат дошта, мундариҷаи корро якҷоя бо маколоти таълифнамудаи муаллиф пурра инъикос меқунанд.

Рисолаи илмии Саидова Ҷамила Сибгатуллоевна таҳти унвони “Диалектизмҳо ва ҳусусиятҳои услубии онҳо дар асарҳои А.Самад” тадқиқоти анҷомёфта маҳсуб гардида, ҷавобгу ба талаботи КОА-ии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аст ва муаллифи он сазовори соҳиб шудан ба дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10. 02. 01 –Забони тоҷикӣ мебошад.

Рисола дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров муҳокима гардида, бо қарори № 2-юм аз 26-уми сентябр соли 2019-ум тасдиқ шудааст.

Мудири кафедраи забони тоҷикии
Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи
академик Бобоҷон Ғафуров доктори
ilmҳои филологӣ, профессор Ҳасанзода А. А.

Телефон (дастӣ): 92-824-25-61
Почтаи электронӣ: abdujamol58@mail.ru

Имзои профессор Ҳасанзода А.А.-ро тасдиқ меқунам.

Мудири шӯъбаи кадрҳо Ашрапова З.

